

Лекція 4. Історичний процес і соціокультурний розвиток

План

1. Сутність історичного процесу.
2. Поняття історичної періодизації.
3. Багатоманітність і єдність соціокультурного розвитку людства.

1. Сутність історичного процесу

Історичне буття будь-якого соціального організму в кожний момент постає, з одного боку, як історичний процес, а з другої – як конкретний результат останнього, що характеризується певними просторово-часовими параметрами. Будь-який **процес** – це сукупність подій, станів, змін, яка має певну цілісність і спрямованість. Історичний процес постає у вигляді низки послідовно змінюючих один одного станів, перебуваючого в розвитку соціального організму, – історичних станів. Основні риси історичного процесу: об'єктивний характер; конкретність, обмеженість певними просторово-часовими рамками.

Основні особливості та характер історичного процесу визначають його роль у житті суспільства. Перша його риса – *специфіка детермінованості історичного процесу*: серед соціальних процесів можна виділити іманентні, джерело яких міститься в самому організмі, і такі, які визначаються дією зовнішніх сил. **Історичний процес обумовлюється дією причин внутрішнього порядку**, що відіграють провідну роль в розвитку соціального організму. Зовнішні ж фактори, хоча іноді й можуть обумовлювати якісні зміни в ньому, носять випадковий характер, відіграючи роль допоміжних.

Розвиток соціальних організмів (певного класу, суспільства, всього людства в цілому) постає як складноорганізована система економічних, політичних, соціальних і духовних процесів, що характеризують усе багатоманіття життєдіяльності того чи іншого соціального організму. Ні історичний процес, ні історичний стан не можуть бути правильно зрозумілими без аналізу зв'язку з процесами економічного, політичного, соціального і духовного розвитку. Другою особливістю історичного процесу є його **властивість слугувати інтегратором всіх соціальних процесів**, що притаманні всім суспільствам, класам або людству в цілому.

Історичний процес – це поняття, що позначає об'єктивно утворену сукупність послідовно змінюючих один одного історичних подій, станів, у яких знаходить свій вираз певна спрямованість змін суттєвих властивостей і відносин, що притаманні соціальному організму. Наслідком історичного процесу є історичні стани. **Історичний стан** – це не вся сукупність властивостей та відносин, що притаманні даному соціальному організму в конкретний період його становлення і розвитку, а лише та частина, в якій знаходить свій вираз стан сутності соціального організму.

Складна структура соціального організму, що перебуває в розвитку, зумовлює відносну самостійність елементів, що утворюють історичний процес, в межах цілого. Мова йде, по-перше, про економічні, політичні, соціальні та культурні процеси, в яких відбиваються різні сторони життя суспільства, по-друге, про історичні події і стани. Вони можуть розглядатися як відносно самостійні, але не варто забувати, що вони є невід'ємними частинами

історичного процесу, органічно взаємопов'язаними один з одним, що обумовлюється цілісністю соціального організму, який змінюється.

Усвідомлення цієї обставини слугує вихідним пунктом, що дозволяє зрозуміти *діалектику історичного процесу* та виявити його специфіку.

2. Поняття історичної періодизації

Здається, дуже просто назвати періоди всесвітньої історії: давній світ, середні віки, новий час, новітній час. Відкинемо новітній час і отримаємо класичну *тріаду* – періодизацію, прийняту вже не одне століття. Цю тріаду визнавали і **І. Гердер**, і **І. Кант**, і **Г. Гегель**, і **М. Вебер**, але **О. Шпенглер** був одним із тих, хто засумнівався в такому поділі всесвітньої історії на три епохи. В ХХ ст. багато філософів, соціологів, істориків, звертаючись до досвіду минулого і аналізуючи нові тенденції, прагнули створити свої періодизації історії.

Виділення періодів в історії залежить від тих критеріїв, які покладені в *основу періодизації*. Такими критеріями визнані: *знаряддя праці* (**У. Росту**, **Д. Белл**, **О. Тоффлер**), *зростання народонаселення* (**Т. Мальтус**), *географічне середовище* (**Ш. Монтеск'є**) та деякі інші чинники. Оригінальний підхід запропонував **І. Фіхте**, який вважав, що «мета земного життя людського роду – вільне і узгоджене з розумом улаштування всіх своїх відносин». Головний критерій виділення епох у Фіхте – *свобода, ступінь віддаленості її від інстинктів*.

Використання терміну «*епоха*» зумовлене внеском у сучасну філософію ідей представників *екзистенціалізму*. **К. Ясперс** зробив висновок, що історія – це перехід від однієї епохи до іншої. «*Історичну субстанцію людського буття складає традиція*». Для пояснення людської єдності Ясперс вводить широко відоме зараз *поняття «осьової епохи»* (сер. 1 тис. до н.е.), коли людська історія знаходить свою власну структуру. Кожна епоха відрізняється від іншої специфічною *історичною ситуацією*. Приблизно в один і той же час виникають однакові історичні ситуації в Китаї, Індії, Персії, Палестині і Стародавній Греції, коли формується тип сучасної людини. Це і є «осьова епоха» світової цивілізації.

Проблема періодизації історії за формаціями і цивілізаціями активно обговорюється в літературі вже понад століття. Початок вчення про формації закладено у творі **К. Маркса** і **Ф. Енгельса** «*Німецька ідеологія*» (1845 – 1846 рр.). Його автори виділили структуру суспільства, що включає в себе *продуктивні сили – виробничі відносини – політичну надбудову – форми суспільної свідомості*. Основні стадії історичного розвитку суспільства – це послідовна зміна панівної форми власності: 1) племінна, 2) антична, 3) феодальна, 4) буржуазна, 5) майбутня комуністична форма загальної власності. Поняття «*суспільна економічна формація*» вперше зустрічаємо в *передмові* до роботи **К. Маркса** «*До критики політичної економії*» (1859 р.).

В наш час більшістю філософів визнано, що *теорія суспільно-економічних формацій – західноєвропейський феномен, в сучасних умовах не здатний пояснити багато реалій і тому не завжди виконує евристичної функції*. Вона заснована на висновках середини ХІХ ст., але в силу цього не може пояснити багато суперечностей: існування поряд з зонами прогресивного (висхідного) розвитку зон відсталості, стагнації і тупиків; перетворення держави – в тій чи іншій формі – у фактор суспільних виробничих відносин; видозміна класів;

виникнення нової ієрархії цінностей з пріоритетом загальнолюдських цінностей над класовими.

Наприкінці XIX – початку XX ст. виник новий **культурологічний підхід до розуміння ходу історії**. Він розроблений в працях **М. Данилевського, О. Шпенглера, пізніше А. Тойнбі**. Вони висунули *ідею про цивілізаційну структуру суспільного життя*. За їх уявленнями, основу суспільного життя становлять більш-менш ізольовані один від одного «*культурно-історичні типи*» (Данилевський) або «*цивілізації*» (Шпенглер, Тойнбі), що проходять у своєму розвитку ряд послідовних стадій: зародження, розквіт, старіння, занепад. Всі ці *концепції мають такі риси*: відмова від європоцентристської, однолінійної схеми прогресу суспільства; висновок про існування безлічі культур і цивілізацій, для яких характерні локальність і різноякісність; теза про однакове значення всіх культур в історичному процесі.

В наш час під цивілізацією найчастіше розуміють великомасштабну соціокультурну спільність людей і народів. *Теорія цивілізацій допомагає розкрити механізми історичного розвитку, його шляхи та особливості*. Її прихильники особливу увагу приділяють безперервності та еволюційності суспільного процесу, а революції в певному суспільстві розглядаються як вимушений акт. Сучасна філософська думка пішла шляхом укрупнення етапів. Найпоширенішою в підручниках країн Заходу є така **періодизація світової історії**: 1) **традиційне суспільство** (докапіталістичне); 2) **капіталістичне суспільство** (індустріальне суспільство від зародження в XVII - XVIII ст. до середини XX століття); 3) **постіндустріальне суспільство** (з 60-х років XX століття).

Поняття «**індустріальне суспільство**» з'явилося завдяки соціологам **О. Конту** та **Г. Спенсеру**, а поняття «**постіндустріальне суспільство**» ввів **Д. Белл** («осьовим інститутом» індустріального суспільства є приватна власність, а постіндустріального суспільства – творче знання).

Концепція **У. Ростоу** («**теорія стадій економічного зростання**»), виділяє п'ять «стадій» у розвитку суспільства:

- 1) традиційне суспільство;
- 2) стадія створення передумов для підйому;
- 3) стадія зсуву;
- 4) стадія зростання;
- 5) період високого рівня масового споживання.

А. Ковальов розробив підхід до осмислення всесвітньої історії, в якому є спроба об'єднати наявні точки зору, висунувши «**спосіб виробництва громадського життя**» як сукупність людського потенціалу, соціальних умов і природного середовища.

Отже, **періодизація історії** – це особливого роду систематизація, яка полягає в умовному поділі історичного процесу на певні хронологічні періоди, для виділення яких використовуються різні критерії.

Наявність різних підходів до розуміння шляхів та етапів (періодів) суспільного розвитку засвідчує складність і багатовимірність історичного процесу.

3. Багатоманітність і єдність соціокультурного розвитку людства

В філософії історії склалися протилежні традиції: як ствердження, так і заперечення єдності розвитку людства. Серед мислителів, які *не визнавали єдності всесвітньо-історичного процесу*, провідне місце займають роботи **М. Данилевського, К. Леонтьєва, О. Шпенглера**. Акцент на єдності історичного процесу зустрічаємо в роботах мислителів **А. Тюрго, Ж. Кондорсе, Й. Гердера, Г. Гегеля, К. Сен-Симона**, не кажучи вже про **К. Маркса і Ф. Енгельса** чи **О. Конта і Г. Спенсера, марксистів і позитивістів-еволюціоністів XIX-XX ст.**, тим більше сучасних глобалістів.

Історія людства і єдина, і багатоманітна. Ці її властивості зумовлені спільністю походження людства, загальними, родовими рисами відмінності людини від тварини. В ранні періоди історії зв'язки між різними спільнотами-суспільствами були слабкі або взагалі відсутні, виразною була **опозиція** «ми – вони», «наші – не наші», «єдиновірці – іновірці» і таке ін. Війни здавалися чимось природним і навіть благотворним.

Проте здавна виникали контакти, яку пробивали шлях до усвідомлення єдності людства, *прагнення до миру як ідеалу відносин між людьми і народами*. Це прагнення знайшло своє відображення і в релігійних текстах: «і свої мечі перекують (народи) на лемеші, а списи свої – на серпи; не підійме народ меча проти народу, і не будуть більше вчитись воювати» (**Біблія**). Тенденція зближення народів і культур проявлялася в суперечливих формах. В епоху *Відродження* великі географічні відкриття дозволили «оглянути» Землю і стимулювати розвиток **«планетарного мислення»**. Капіталістична експансія – при всіх жорстокостях і мерзенностях колоніалізму – виконувала й цивілізаційну функцію. Проте **колоніальні імперії**, головним завданням яких було поневолення, експлуатація, гноблення одних народів іншими, все ж не змогли стати формою їх об'єднання, тому вони розпалися. Внаслідок дії економічних, політичних та духовних факторів, завдяки сучасним ЗМІ, появі глобальних проблем дедалі очевиднішою ставала необхідність єдності людства, культури й цивілізації, мирного співіснування, співробітництва, взаємодопомоги всіх народів Землі. Проте єдність аж ніяк не усувала відмінностей між націями, народами, національними культурами. В їх якісній різноманітності – багатство і життєва сила загальнолюдської цивілізації.

Науковці констатують, що впродовж останніх 10 тисячоліть у загальнолюдському масштабі спостерігається **наростання інтеграційно-диференційних явищ**, тобто **еволюція** в її класичному, спенсеровському розумінні.

На шляху до гармонізації відносин між народами і державами виникають перепони, які відбивають крайнощі, суперечності у відносинах між людьми і народами: **космополітизм** (якщо він нехтує національними ознаками культури), ідея злиття націй, а – з іншого боку – **націоналізм**, якщо він протиставляє «свою» націю іншим, підносить її над ними, навіює неприязнь до «чужих».

Таким чином, **закономірностями соціокультурного розвитку людства є багатоманітність і єдність, унікальність і подібність шляхів розвитку суспільства.**